

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника, провідного наукового співробітника Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Тимченка Геннадія Петровича

на дисертаційну роботу **Кузьменко Кристини Олександрівни**
«Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
з галузі знань 08 – Право
за спеціальністю 081 – Право

Актуальність теми дисертаційної роботи. Для вітчизняної цивілістичної процесуальної науки проблема принципів цивільного судочинства має особливе значення. Ця теза правомірна для усіх періодів становлення й розвитку наукового знання щодо правосуддя у цивільних справах. Безперечно, пізнання принципів відкриває можливості всебічної характеристики та оцінки цивільного судочинства, і не лише в аспекті його нормативної регламентації. Важливо виявити проблемні зрізи здійснення цивільної процесуальної діяльності, проте, не менш значимим є прогнозування майбутнього сфери цивільної юрисдикції, визначення методів і форм удосконалення процесуального законодавства, вирішення існуючих проблем правозастосування. Тому не буде помилковим вважати, що проблема принципів має ціннісне значення для розвитку теорії і практики цивільного судочинства.

Представлене дисертаційне дослідження присвячене новому принципу цивільного процесу – неприпустимості зловживання процесуальними правами. Уперше, на ниві вітчизняного правознавства, законодавець не лише виділив основні принципи цивільного судочинства, але й відніс до їх числа положення щодо неприпустимості зловживання процесуальними правами. Це актуалізує вивчення нової системи принципів цивільного процесу, а також можливих форм прояву недобросовісної процесуальної поведінки в судовому процесі. В умовах по суті необмеженої свободи сторін по користуванню належними їм правами, потрібна теоретична розробка та належне наукове обґрунтування меж допустимої правомірної процесуальної поведінки і конкретних заходів цивільної процесуальної відповідальності за їх порушення.

Зловживання правом відомі ще з часів римського права. З того часу йде відлік і перших форм захисту від неправомірної процесуальної діяльності. Очевидно, що сьогодні, незважаючи на сучасний етап розвитку законодавства та правової думки, питання забезпечення нормального ходу здійснення правосуддя у цивільних справах і протидія зловживанням процесуальними правами набувають первинного значення. У цьому сенсі, дисертаційне дослідження К. О. Кузьменко має теоретико-прикладне значення та спрямоване на вивчення цивільного судочинства з позиції реалізації учасниками судового процесу своїх процесуальних прав, яка не виключає, з огляду на дію принципів змагальності та диспозитивності, можливості їх використання в цілях, що суперечать завданням цивільного судочинства.

З'ясування сутності зловживань процесуальними правами, їх співвідношення з суміжними правовими категоріями, пошук адекватних відповідей на такі виклики,

пропозиції та рекомендації законодавцю щодо поліпшення нормативного регулювання цивільної процесуальної діяльності і підвищення її ефективності визначають актуальність й затребуваність теоретичного дослідження К. О. Кузьменко, присвяченого принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось у рамках науково-дослідницької роботи кафедри правосуддя та філософії юридичного факультету Сумського національного аграрного університету.

Наукова новизна одержаних результатів. Основні положення, висновки та рекомендації, які сформульовані в дисертаційному дослідженні відображають особистий внесок автора в розвиток доктрини принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами та характеризуються необхідними при цьому елементами наукової новизни.

Зокрема, автором вперше:

у розвиток законодавчої моделі основних засад цивільного судочинства пропонується концептуальне обґрунтування принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами, що включає систему теоретичних положень, що розкривають історичні віхи становлення та розвитку уявлень про неправомірну та недобросовісну процесуальну поведінку, основні наукові підходи до визначення її сутності, видів і співвідношення з суміжними правовими категоріями, межі правомірної реалізації процесуальних прав та необхідні заходи щодо запобігання та протидії можливим порушенням у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах, а також процесуальної відповідальності загалом як гарантії реалізації принципу, що розглядається;

у річищі історичного напрямку досліджень цивільного судочинства виділяються основні періоди розвитку принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами:

1) період панування римського права, яке, хоч і не знало сучасного поділу галузей права, проте, пройшло шлях від закріплення абсолютної свободи в реалізації належного права до визначення форм недобросовісної поведінки, що найчастіше зустрічаються та способів протидії їм. Йдеться про пред'явлення безпідставних позовів та заходи майнової та немайнової відповідальності;

2) період рецепції римського права, що ознаменував собою пошук такої форми здійснення процесуальної діяльності, в якій переважають інтереси правопорядку. Цивільне процесуальне законодавство європейських країн йшло шляхом розробки ефективного на той час механізму боротьби зі зловживаннями у сфері судового процесу, в основі котрого категорії добросовісності та законного інтересу;

3) зародження уявлень про зловживання процесуальними правами на ниві вітчизняного правознавства: Статути Великого князівства Литовського вже знали випадки безпідставного пред'явлення позову, навмисного неподання всіх доказів у справі, неявки до суду, введення в оману суду. Майнова відповідальність була основним методом протидії порушенням; «Права, за якими судиться малоросійський народ» як заходи відповідальності за зловживання правом передбачав втрату права на позов і певні майнові обтяження; Статут цивільного судочинства 1864 року застосовував штрафні санкції за недобросовісні дії сторін у судовому процесі;

4) період окупації та дії радянського законодавства, яке не даючи визначення поняття «зловживання правом» містило згадку про недобросовісне пред'явлення позову, а також вказівку на обов'язок суду припиняти можливі зловживання цивільними процесуальними правами, спрямовані на затягування судового процесу та обов'язок сторін добросовісно користуватися своїми правами;

5) сучасний етап, який характеризується значним оновленням цивільного процесуального законодавства та розширенням диспозитивних та змагальних правомочностей учасників справи, що вимагає вирішення проблеми меж активної та правомірної поведінки сторін, відповідальності за порушення порядку здійснення цивільних процесуальних дій, можливих видів зловживань процесуальними правами та заходів протидії їм;

визначено критерії за допомогою яких можна відмежувати правомірне активне використання права від зловживання ним. За своєю правовою природою цивільне судочинство покликане опосередковувати конфлікт сторін, їх змагання і протидію одна одній. Змагання і протидія в цивільному судочинстві – це норма, а не зловживання. Тому центральним завданням є відшукання відповіді на питання про те, в яких випадках змагання і протидія переростають у зловживання правом.

У дисертаційному дослідженні К. О. Кузьменко дістали подальшого розвитку положення:

щодо особливостей застосування у цивільному судочинстві категорій, що мають морально-етичний зміст, добросовісності як цивільний процесуальний обов'язок та нормативну основу принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами;

щодо зловживання процесуальним правом як особливе цивільне процесуальне правопорушення. Для кваліфікації процесуальної поведінки як цивільного процесуального правопорушення необхідна, виходячи з традиційних загальнотеоретичних уявлень про сутність будь-якого з правопорушень, сукупність наступних умов: 1) дія або бездіяльність; 2) протиправність поведінки; 3) винна поведінка; 4) заподіяння шкоди;

щодо мети та завдань цивільного судочинства як критеріїв або меж визначення процесуальної поведінки як правомірної та допустимої. Порушення обов'язку добросовісного використання процесуальних прав виявляється у свідомій активній діяльності з метою, яка несумісна в цивільному судочинстві – вихідна засада зловживань процесуальними правами;

щодо видів недобросовісної процесуальної поведінки, до яких враховуючи інтереси правосуддя та інших учасників судового процесу, варто відносити: зловживання цивільними процесуальними правами в суді першої інстанції. До цієї групи зловживань мають бути включені: зловживання правом на судовий захист (юрисдикція та підсудність цивільної справи); зловживання у сфері встановлення обставин цивільної справи; зловживання, спрямовані проти розгляду цивільної справи в розумний строк; зловживання забезпечувальними заходами; зловживання цивільними процесуальними правами в суді апеляційної та касаційної інстанцій;

щодо порушення вимог дотримання меж здійснення суб'єктивних цивільних прав та цивільного процесуального обов'язку щодо добросовісного здійснення учасниками судового процесу своїх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків як концептуальній основі для настання цивільної процесуальної відповідальності за зловживання цивільними процесуальними правами;

щодо зловживань цивільними процесуальними правами представниками сторін як можливими суб'єктами зловживання процесуальними правами. Неправомірна процесуальна діяльність цих суб'єктів при здійсненні представницьких функцій є особливим порушенням принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами. Правомірна поведінка представників сторін у цивільному судочинстві – це гарантія реалізації принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Крім того, дослідником удосконалено поняття «зловживання цивільними процесуальними правами», яке з огляду на стан вітчизняного цивільного судочинства необхідно інтерпретувати в аспекті такої реалізації цивільних процесуальних прав, яка зовні маючи всі ознаки добросовісної та такої, яка відповідає нормативним вимогам, свідомо вчиняється з метою настання негативних наслідків, що виражаються у введенні суду в оману і неможливості іншого учасника справи використати процесуальне право або необхідності нести додаткове обтяження у судовому процесі та наукові підходи до розуміння сутності цивільної процесуальної відповідальності, яка в сучасних умовах законотворчості проявляється здебільшого через заходи процесуального примусу. Це актуалізує виявлення інших способів реагування на порушення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Ми зупинилися лише на тих положеннях дисертації, які виділені автором як наукова новизна дослідження. Проте вважаємо, що елементи наукової новизни властиві й іншим теоретичним висновкам і рекомендаціям, які знайшли обґрунтування в цьому дослідженні. Йдеться у цьому випадку про проблемні питання регламентації принципів цивільного судочинства, участі представників у судовому процесі, цивільної процесуальної відповідальності тощо.

Наукове та практичне значення одержаних результатів визначається актуальністю обраної теми. Викладені теоретичні положення, висновки, пропозиції і рекомендації можуть бути використані:

у науково-дослідницькій сфері – для подальших досліджень актуальних проблем науки цивільного процесуального права, а також для продовження теоретичної розробки доктрини принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами;

у законопроектній роботі – при внесенні змін і доповнень у чинний Цивільний процесуальний кодекс України та інші процесуальні кодекси України, що засновані на позовній формі захисту права;

у правозастосовчій практиці – для використання судом при трактуванні цивільних процесуальних норм;

у навчальному процесі – у ході викладання навчальної дисципліни «Цивільний процес», при підготовці навчальної літератури і навчально-методичних матеріалів до семінарів, спецкурсів і практичних занять із вказаної дисципліни.

Повнота викладення матеріалу дисертації у наукових публікаціях. Основні результати і висновки дисертаційного дослідження опубліковані автором у 4 наукових статтях у фахових виданнях з юридичних наук, а також у 2 тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях, що підтверджує належний рівень апробації дисертації.

Ступінь обґрунтованості наукових положень обумовлюється використанням належної джерельної та методологічної бази.

Список використаних джерел налічує 198 найменувань. З одного боку, це наукові праці, які дають змогу простежити за безперервною еволюцією цивільної процесуальної думки та законодавства. З іншого – характеризують сучасний стан наукової розробленості проблеми зловживання цивільними процесуальними правами. Це сприяло визначенню структури дисертаційного дослідження, в якій знайшли відображення дискусійні або нові проблемні питання нормативного регулювання цивільних процесуальних відносин. З огляду на такі наукові підходи, дисертант аналізує правозастосувальну діяльність судів цивільної юрисдикції в контексті реалізації нових положень ЦПК України, виявлення прогалин цивільного процесуального законодавства України та формулювання пропозицій щодо його удосконалення.

Оцінюючи ступінь обґрунтованості наукових положень, варто звернути увагу на вміння та навички дослідника щодо систематизації накопичених теоретичних знань, визначення подальших напрямів дослідження предмета, що вивчається. Це свідчить про успішне виконання аспірантом освітньо-наукової програми.

Щодо методології дослідження, що використовується К. О. Кузьменко. Це ще один крок на шляху до отримання обґрунтованих наукових положень, висновків та рекомендацій.

Методологічну основу дисертаційного дослідження принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві становлять сукупність загальнонаукових, загальноправових та спеціальних методів пізнання.

Класичним загальнонауковим методом цього дослідження стали принципи, закони та категорії діалектики. Застосування цих наукових прийомів сприяло всебічному осмисленню предмета, що розглядається, виділенню основних ознак зловживання процесуальними правами та форм його прояву, визначенню перспектив законотворчої роботи в цьому напрямку (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 3.1).

Серед загальнонаукових способів пізнання також затребуваний був метод системного аналізу, який дав можливість погляду на принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами як цілісну систему, з характерними для неї елементами та чітким логічним взаємозв'язком між ними (підрозділи 1.4, 2.1, 3.1, 3.2). Діяльнісний підхід як один із загальнонаукових методів цього дослідження використовувався з метою визначення можливих форм порушення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами, з огляду на особливості руху цивільної справи та закріплену законодавцем стадійність судового процесу (підрозділ 2.4).

У дисертації знайшли широке застосування загальноправові методи вивчення явищ правової дійсності: формально-юридичний метод дозволив сформулювати основні поняття та категорії цього дослідження (підрозділи 1.4, 2.3, 3.1); за допомогою історико-правового аналізу стало можливим виділення ключових періодів становлення доктрини зловживання процесуальними правами, осмислення етапів розвитку вітчизняної правової думки та процесуального законодавства, у тім числі, законодавчих заходів та способів протидії процесуальним правопорушенням у цивільному судочинстві (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3); метод порівняльно-правового дослідження був необхідний для розуміння спільності та відмінності правового регулювання принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами, цивільної процесуальної відповідальності за недотримання порядку

здійснення правосуддя у цивільних справах, розробки прикладів можливих законодавчих рішень у цій частині (підрозділ 3.1).

Метод аналізу судової практики як спеціальний метод дослідження принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами дозволив виділити найпроблемніші аспекти сучасного правозастосування ЦПК України, а також запропонувати шляхи оптимізації цивільного судочинства та підвищення його ефективності (підрозділи 2.4, 3.1, 3.2).

Структура та зміст дисертації, її завершеність і відповідність встановленим вимогам щодо оформлення.

Дисертація складається з анотацій, вступу, трьох розділів, що об'єднують десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатку.

У першому розділі дисертації автор окреслює загальні теоретико-методологічні підходи до дослідження принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами

У другому розділі дисертації автор досліджує сучасні проблеми доктрини принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами

Третій розділ присвячений окремим теоретичним та практичним проблемам цивільної процесуальної відповідальності за порушення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Зміст дисертації свідчить про досягнення автором мети дослідження та виконання поставлених завдань.

Метою дисертаційного дослідження є розробка теоретичних положень, висновків та рекомендацій, які стануть частиною загальної наукової концепції розвитку цивільного судочинства в частині реалізації принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами, визначення природи явища, що розглядається, та ефективних способів його запобігання та протидії, вдосконалення заходів процесуальної відповідальності за порушення порядку здійснення цивільної процесуальної діяльності, зокрема, за неправомірну та недобросовісну процесуальну поведінку учасників судового процесу.

Для досягнення поставленої мети необхідним було вирішення наступних завдань:

провести історичне дослідження та виявити основні етапи доктринального розвитку принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами;

відтворити історичну ретроспективу становлення вітчизняного цивільного процесуального законодавства з огляду на можливі періоди правової регламентації принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами;

визначити сучасний стан наукової розробленості проблеми зловживання цивільними процесуальними правами;

обґрунтувати положення щодо добросовісності як концептуальної правової основи належної реалізації цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків;

в аспекті всебічного пізнання сутності принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами виявити співвідношення таких правових категорій як: «цивільне процесуальне правопорушення» та «зловживання цивільними процесуальними правами»;

виділити основні наукові підходи до поняття «зловживання цивільними процесуальними правами» та його основоположні ознаки;

використовуючи аналітичний спосіб вивчення принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами виявити можливі форми його порушення;

оцінити законодавчу модель цивільної процесуальної відповідальності та примусу у контексті ефективної боротьби з будь-якими проявами неправомірної процесуальної поведінки учасників судового процесу;

сформулювати пропозиції та рекомендації щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства та практики його застосування.

Зміст дисертації К. О. Кузьменко свідчить про набуття нею достатніх теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, які необхідні для формулювання нових ідей і вирішення теоретико-прикладних проблем у сфері цивільного судочинства. Оволодіння методологією наукової діяльності сприяло проведенню належного дисертаційного дослідження, результати якого характеризуються науковою новизною, мають теоретичне та практичне значення.

Дисертаційна робота К. О. Кузьменко «Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві» є комплексною, завершеною та самостійною науковою працею, що містить нові науково обґрунтовані результати проведених досліджень, які розв'язують конкретне наукове завдання, а саме: розробка нових теоретичних положень щодо неприпустимості зловживання процесуальним правом як основної засади здійснення цивільної процесуальної діяльності.

Оформлення дисертації відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України. Дисертація виконана українською мовою. Стиль викладення матеріалу – науковий. Порушень академічної доброчесності офіційним опонентом не виявлено.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Поява нових досліджень актуальних проблем цивілістичної процесуальної науки обумовлює продовження наукової дискусії щодо зловживання правом, порівняння власного бачення шляхів вирішення спірних питань теорії та практики цивільного судочинства із запропонованою автором постановкою та методологією пізнання принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Звернемо увагу на деякі дискусійні, на наш погляд, положення дисертаційного дослідження принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами.

Зокрема, автор аналізує види порушень принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами. Проте вважаємо, що питання класифікації зловживань цивільними процесуальними правами вимагає додаткового пояснення та обґрунтування авторської позиції. Як відомо, класифікація як аналітичний спосіб вивчення явищ правової дійсності сприяє більш точному з'ясуванню природи зловживання правом, а в кінцевому підсумку, визначенню дієвих засобів протидії недобросовісній процесуальній поведінці.

У продовженні положень, що висловлюються. Проблематика цивільних процесуальних правопорушень та загалом співвідношення зловживання цивільними процесуальними правами з суміжними правовими категоріями. На нашу думку, висновок щодо зловживання процесуальним правом як особливого цивільного процесуального правопорушення потребує додаткової аргументації.

Щодо системи принципів цивільного судочинства. Наскільки виправдано, враховуючи редакцію ЦПК України, виділення такого принципу цивільного судочинства як неприпустимість зловживання процесуальними правами?

Ще одне положення хотілося б висловити у світлі дослідження К. О. Кузьменко найскладніших проблем реалізації цивільної процесуальної відповідальності. Поєднати теоретичні гіпотези та висновки щодо зловживання правом та практику здійснення правосуддя у цивільних справах – завдання сучасної цивілістичної процесуальної науки. К. О. Кузьменко, розпочала вирішення цього завдання, з постановки питання щодо заходів цивільної процесуальної відповідальності за порушення обов'язку добросовісного користування цивільними процесуальними правами та відповідальності представників сторін у судовому процесі. Кожен із цих зрізів дослідження має теоретико-прикладне значення. Дисертант зупинився на проблемних аспектах нормативної регламентації цивільних процесуальних відносин. У цьому плані необхідно уточнити авторське бачення можливості удосконалення цивільного процесуального законодавства з позиції втілення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Вважаємо, що викладені тези сприятимуть науковій дискусії при обговоренні та оцінці дисертаційного дослідження К. О. Кузьменко. Вони ще раз наголошують, що обрана проблематика не лише актуальна, а й складна та перспективна у своєму дослідженні.

Загальний висновок. Дисертаційна робота Кузьменко Кристини Олександрівни «Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві», подана на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право, за змістом, обсягом, науковою новизною, теоретичним і практичним значенням та оформленням відповідає вимогам наказу МОН України № 40 від 12 січня 2017 року «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» та Постанові Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 341 від 21.03.2022 року.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
Ім. В. М. Корецького НАН України

Г. П. Тимченко

03. листопада 2023